

بیان مسئله

فراهم آمدن شرایط رشد و دستیابی به هدف مورد انتظار از پدیده های هستی، علاوه بر برنامه، تلاش، شناخت و ... با عنصر عنایت خداوند مقرون است که از آن به برکت یاد می شود. در اصطلاح روز می توان برای برکت، از عنوان بهینه سازی، بهره‌وری مادی معنوی استفاده کرد.

کاربرد برکت در قرآن نیز نشان دهنده افزونی نتیجه‌های اندیشه و عمل است. (اعراف: ۹۶، ۱۳۷؛ فصلت: ۱۰؛ اسراء: ۱؛ انبیاء: ۷۱، ۸۱؛ سبأ: ۱۸؛ صافات: ۱۱۳؛ نمل: ۸؛ قصص: ۳۰؛ انعام: ۹۲، ۱۵۵؛ انبیاء: ۵۰؛ آل عمران: ۹۶؛ مریم: ۳۱؛ ق: ۹؛ اعراف: نور: ۳۵؛ دخان: ۳؛ قدر: ۳).

در فرهنگ قرآن کریم، عنایت ویژه خداوند در رشد رویکرد به هدایت (هود: ۴۸) و کثرت نسل (صافات: ۱۰۹-۱۱۳؛ مقاتل، ۲، ۲۸۴) و افزونی روزی مادی و معنوی (آلوسی، ۶، ۲۷۰) می تواند از مصداق‌های برکت باشد.

کوثر که به معنای خیر فراوان خوانده شده و مصداق آن فاطمه زهرا^۳ است، عامل خیر و برکت نسل رسول اعظم^۴ به شمار می‌رود.

همچنین برخی عوامل مادی که انسان می تواند از آن‌ها در مسیر رشد مادی و معنوی بهره بگیرد، مانند باران و سایر عوامل طبیعی (انعام، ۹۲ و ۱۵۵؛ انبیاء، ۵؛ اعراف، ۹۶؛ ق: ۹ و ۱۰)، درخت زیتون (نور، ۳۵) و مکان‌هایی چون مکه، بیت المقدس (اعراف، ۱۳۷؛ اسراء: ۱۶ و ...) برکت آفرین خوانده شده‌اند.

(طبرسی، ۱۳۶۰، ۲۵، ۱۰۰؛ حویزی، ۵، ۳۵۷).

شهید مطهری (ره) این بیت بابا طاهر (بسازم خنجری نیشش ز فولاد/ زخم بردیده تا دل گردد آزاد) را همان شیرینی دم و سرواشکم مولوی در مثنوی می‌داند. (نک: همو، ۱۷۴، ۲۳).

قرآن کریم، گشایش برکت را ثمره پارسایی جامعه دانسته است: (أعراف ۹۶). یکی از مصداق‌های برکت‌های آسمان، استجاب دعاها و برکت‌های زمین، آسان شدن دسترسی به حاجت‌هاست. (طبرسی، ۱۳۶۰، ۹، ۱۹۰ و ۱۹۱) پس انسان‌های مؤمن با رویکرد به پارسایی و سودهی تلاش‌ها و فعالیت‌های اقتصادی، علمی، فرهنگی، هنری و ... در مسیر تعالیم الهی و آموزه‌های وحیانی می‌توانند از رشد فزاینده نتایج تلاش خود بهره‌مند شوند.

۱-۱-۲- استغفار

استغفار به معنای طلب غفران الهی است و برخلاف مشهور، لازمه آن ارتکاب گناه، معصیت و نافرمانی خداوند نیست، بلکه در اموری چون پیش‌گیری از ارتکاب گناه، پرهیز از سکون و رکود و عدم انگیزه رقابت در کسب درجات متعالی نیز مؤثر است. به فرموده امام صادق ^۷، رسول اعظم ^۹ روزانه هفتاد بار استغفار می‌کرد. (مجلسی، ۴۴، ۲۷۵).

به گزارش قرآن و تبیین پیشوایان دین ^{۱۰}، استغفار، موانع دریافت برکت‌های الهی را از سرراه فرد و جامعه برمی‌دارد. حضرت نوح ^۷ به قومش فرمود: استغفار کنید تا باران‌های پی در پی بر شما فرو ریزد و شما را با اموال و اولاد کمک کند و باغ‌ها و رودها برایتان قرار دهد، (نوح، ۱۰-۱۳).

گفته‌اند که قوم نوح مبتلا به قحطی و خشک‌سالی شدند و برای همین، آن‌ها را ترغیب فرمود که استغفار کنند، (طبرسی، ۱۳۶۰، ۲۵، ۳۳۵). برخی گفته‌اند: ایمان، جمع‌کننده خیر دنیا و آخرت است، (ابن جوزی، ۴، ۳۴۲).

طرائف الحکم می‌نویسد: حضرت حسن مجتبی ^۷ با استناد به آیه یادشده؛ کسی را

که از قحطی و گرانی شکایت کرد، و آنکه را که از فقر و تهی دستی شکایت کرد، و نفر سوم را که طلب فرزند کرد، به استغفار فرا خواند. (نک: آشتیانی، ۲، ۱۰۷).

در نظام تربیت دینی، اموری چون عدم تمایل انسان برای سبقت در امور خیر و رقابت سازنده، تنبلی و سستی نسبت به تأمین نیازهای خود و اعضای خانواده، کوتاهی نسبت به آموزش دانش و گسترش بینش، ناتوانی در ایجاد رابطه مطلوب با دیگران، عدم استفاده از علما و اندیشمندان، عدم قدرشناسی نسبت به پدر و مادر، کوتاهی در صله رحم و ... از مصداق‌های رکود انسان و نیازمند استغفار است.

۱-۱-۳- شکرگزاری

شکرگزاری از داشته‌ها، نعمت‌ها، استعدادها و ... دارای دو نقش اساسی است. نخست: شکرگزاری، گسترش وجود، توسعه شخصیت و تعالی روح است. خداوند فرمود: اگر شکرگزار باشید، بر شما فزونی می‌دهم. (ابراهیم: ۷)؛ (لَا زِيْدَنَّكُمْ) یعنی وجود شما را توسعه می‌دهم. انسانی که از دیگران تشکر کند، خود، بزرگ می‌شود و در جان دیگران، عظمت و شکوه می‌یابد.

به بیان *المیزان*، آیه شریفه، مطلق است و نمی‌توان آن را به وعده و وعیدهای دنیوی یا آخرتی محدود کرد. (طباطبایی، ۱۲، ۲۹ و ۳۰).

دوم؛ بهره‌مندی از حاصل و نتیجه آن است. خداوند عزیز می‌فرماید: (وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ) (نمل: ۴۰)؛ زیرا شکرگزاری، به بهبود سطح روابط انسانی و گسترش اعتماد و احساس امنیت عمومی منجر می‌شود. انسان شکرگزار، از هرگونه بداخلاقی مانند توهین، تحقیر و ... مبرا است و در استفاده از نعمت‌های مادی و معنوی، اعتدال پیشه می‌کند.

یکی از آثار شکرگزاری، انسان شاکر، منشأ همه نعمت‌های مادی و معنوی عالم را از لطف و عنایت حضرت حق می‌داند و همیشه نسبت به او قدردان است و هرگز به

می‌کردند و مطالب آن‌ها را تحریف نمی‌نمودند، از آسمان، روزی می‌خوردند و باران رحمت حق بر آن‌ها می‌بارید. زمین نیز خیر و برکت خود را برای آن‌ها آشکار می‌کرد. (مائده: ۶۶).

امام مجتبی ۷ فرمود: اگر مردم، سخن خدا و پیامبرش را می‌شنیدند، آسمان بارانش را و زمین برکتش را به آنان می‌بخشید و هرگز در این امت، اختلاف و زدو خورد پیش نمی‌آمد و همه مردم تا روز قیامت، از نعمت سرسبزی دنیا برخوردار می‌شدند. (طوسی، ۱۴۱۴، ۵۶۶).

امام حسین ۷ فرمود: عصر ظهور که دوران تحقق راستین رویکرد مردم به دستوره‌های خداوند است، همه نعمت‌های خداوند به مردم روی می‌آورد. (حلی، ۵۱).

۲. عوامل برکت‌افزایی در روایت‌ها

برخی عامل برکت و بهینه‌سازی در روایت‌های پیشوایان دین عبارت‌اند از:

۲-۱- عمل درونی

به گزارش پیشوایان دین، نوع تعامل درونی انسان با برخی پدیده‌ها، موجب تعالی و تکامل او و بهبود بهره‌گیری از امور خواهد شد. دانش روان‌شناسی نیز، مثبت‌اندیشی را عامل کاهش تنش‌ها و تسریع امور دانسته است.

۲-۱-۱- رسول اعظم ^۹، علاقه به امور نیک و افراد نیکوکار (متقی هندی، حدیث ۱۵۹۷۴) و رضایت به روزیِ مقدر را عامل برکت آن دانسته است. (طبرسی، ۱۳۹۰، ۳۴۲).

شایان یادآوری است که منظور از رضایت به روزی، عدم کوشش برای وسعت رزق نیست، بلکه مراد آن است که انسان برای افزایش روزی خود، به کارهای خلاف مانند حيله‌گری، تقلب و ... روی نیاورد.

۲-۱-۲- رسول خدا ^۹ فرزند دختر را عامل برکت و از مصداق‌های باقیات صالحات

۲-۲-۱- تعامل پسندیده با دیگران

یکی از عوامل مهم رشد و تکاپوی زندگی فردی و اجتماعی، تعامل مطلوب، انگیزشی، هدفدار و تکریم شخصیت دیگران است. اهمیت خدمت به هم‌نوع و تلاش برای حل مشکلات و رفع نگرانی‌های او، به اندازه‌ای مهم است که در ادبیات ما به عنوان عبادت محسوب شده است؛ چنان سعدی گفته: «عبادت به جز خدمت خلق نیست / به تسبیح و سجاده و دلخ نیست». گرچه از نظراهل بیت این سخن مقتضای شعرو شرک‌آلود است، ولی بخش مهمی از عبادت در خدمت به مردم، رفع نیازهای مادی و معنوی و هموار کردن زمینه تعالی و هدایت آنان است.

شهید مطهری سخن سعدی را انتقاد مبالغه‌آمیز از برخی متصوفه می‌داند (همو، ۲۳، ۲۸۰). در منطق قرآن ایشار یکی از باشکوه‌ترین مظاهرا انسانیت، بسیار ستوده است. خداوند درباره انصار که مهاجرین را بر خود، مقدم می‌داشتند، می‌فرماید: (وَيُؤْتُونَ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ) (حشر: ۹). براین اساس خدمت به مردم، در برکت و بهره‌وری بهینه از ثمرات زندگی، نقش مهمی دارد. برخی از مواردی که در روایات به عنوان روش‌های بهبود رابطه با مردم مطرح شده، عبارت‌اند از:

۲-۲-۶- راست‌گویی (حرانی، ۱۴۰۴، ۱۴)

راست‌گویی، نقش بسیار مهمی در اصلاح روند و رشد روابط اجتماعی دارد. انسانی که با خود صادق باشد، با دیگران نیز روابطی شفاف و به‌دور از ابهام و پیچیدگی، ایجاد می‌کند و مسیر همواری برای تکاپوی فرد و جامعه فراهم می‌آورد. خداوند فرمود: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ) (توبه: ۱۱۹)، یعنی کمال ایمان و نهایت پارسایی را باید در همراهی با انسان صادق جست (نک: طباطبایی، ۹، ۴۰۴) و در روایات ائمه معصومین: مصداق آتم و اکمل راست‌گویان معرفی شده‌اند. (طبرسی، ۱۴۰۳، ۲، ۳۸۰).

دستورهای آیه شصت و یکم سوره نور عمل شود، هیچ مسلمانی نباید، گرسنه بماند و ...
۲-۲-۶-۴- عدالت، امام صادق⁷، تحقق عدالت را رکن اساسی برکت و فزونی
نعمت خداوند دانسته و فرموده است: «اگر در میان مردم عدالت برقرار شود، همه بی نیاز
می شوند و به اذن خداوند متعال، آسمان، روزی خود را فرو می فرستد و زمین برکت
خویش را بیرون می ریزد. (کلینی، ۳، ۵۶۸).

شایان یادآوری است که عدالت به معنای تساوی نیست، بلکه بهره مندی هرکس به
تناسب ظرفیت و تلاش اوست و اینکه برخلاف مشهور جوامع انسانی، عدالت منحصر به
ثروت نیست، بلکه باید دامنه آن بر قدرت، فرصت، قضاوت و ... نیز پرتو افکند تا در پرتو
نظام حکیمانه و عادلانه خداوند، همه نیروهای نهفته مادی و معنوی را فعلیت بخشد و
زمینه بالاترین مرتبه تعالی انسان را که عبودیت خداوند است، هموار کند.

۲-۲-۶-۵- مشورت نیز از عوامل برکت زاست. امام کاظم⁷ فرمود: مشورت با انسان
عاقل خیرخواه، موجب خجستگی، برکت، رشد و توفیقی از سوی خداست. (حرانی،
۳۹۸).

۲-۳- محیط زیست

مراقبت از محیط زیست، علاوه بر آنکه وظیفه ای انسانی و اخلاقی است، زمینه
بهره وری از سرمایه های طبیعت را افزونی می بخشد. یکی از دشواری های امروز جهان،
مواجهه با قهر طبیعت است. آلودگی هوا، آلودگی صوتی، کمبود آب و ... که عرصه را برای
تنگ کرده، نتیجه برخورد بی رحمانه او با طبیعت است. قرآن کریم، نوع برخورد انسان با
پدیده های طبیعت را زمینه آزمون وی شناسانده است. (کهف: ۷).

امام صادق⁷ فرمود: «زندگی فقط در پرتوهای پاکیزه، آب گوارای فراوان و زمین
حاصلخیز، لذت بخش و گوارا می شود». (حرانی، ۳۲۰).

از این رو مراقبت از محیط زیست و حفظ آن از آسیب ها و تلاش برای گسترش آن،
موجب افزایش برکت سلامت، امنیت تغذیه و برخورداری از آب سالم است.

۲-۴- مشاغل

برخی از مشاغل نیز موجب بهره‌وری و بهینه‌سازی زندگی انسان می‌شوند. رسول اعظم ⁹ فرمود: چون خداوند، وسایل زندگی مردم را آفرید، برکت را در کشاورزی و گوسفندداری قرار داد. (متقی هندی، ح ۹۳۵۴)، زیرا رشد کشاورزی و دام‌داری علاوه بر آنکه بر نشاط و شادابی طبیعت می‌افزاید و نقش مهمی در پاک‌سازی هوا دارد، نیازهای اساسی انسان را تأمین و استقلال و آزادی او را تضمین می‌کند. جواهر لعل نهرو در پرتو چنین بینشی که از زندگی پیشوایان دین الهام گرفته بود، آزادی هندوستان را رقم زد.

۲-۵- زمان‌ها

بر اساس آموزه‌های قرآن و رهنمود پیشوایان دین، برخی از زمان‌ها، دارای ویژگی معنوی و قدرت زاینده‌گی هستند. برجسته‌ترین این زمان‌ها، ماه رمضان، ماه خداست. رسول اعظم ⁹ فرمود: رمضان، ماهی است که خداوند در آن حسنات را می‌افزاید و گناهان را پاک می‌کند و آن ماه برکت است. (مجلسی، ۹۶، ۳۴۰).

با توجه به اینکه همه ایام از آن خداست، تعبیر ایام الله در قرآن، حکایت از امتیاز ویژه برخی ایام دارد و نقش ایام خاص و برجسته در تربیت نفس و زمینه‌سازی برای موعظه‌پذیری انسان، قابل تأمل است.

امام خمینی ⁷ فرمود: «ذَكَرَهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ؛ «ایام الله» را در ذکر مردم وارد کن. یادتان نرود این ایام بزرگی که بر ملت ما گذشت، و «ایام الله» بود؛ مثل «پانزده خرداد»؛ مثل «۱۷ شهریور». (همو، ۹، ۱۳۶۴، ۴۶۶)، و فرمود: «درود بر عاشورا، درود بر پانزده خرداد و ۲۲ بهمن، درود برایام الله» (همو، ۱۴، ۴۰۵).

۲-۶- مکان‌ها

مکان‌ها نیز می‌توانند زمینه بهره‌وری و بهبود نتیجه امور را رقم بزنند. در آموزه‌های قرآن و روایات، برخی مکان‌ها دارای منزلتی قویم و تأثیرگذار هستند؛ مانند خانه کعبه که خداوند آن را جایگاه پربرکت و خجسته خواند و فرمود: (إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي

بَيْكَةً مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ) (آل عمران: ۹۶).

مرقد همه پیامبران، پیشوایان دین و اولیای خداوند، به ویژه مزار مطهر امام حسین ^۷، برکت آفرین و خجسته است. امام صادق ^۷ فرمود: تاده میل اطراف قبر حسین بن علی ^۷ برکت دارد. (مجلسی، ۱۰۱، ۱۱۶)؛ زیارت آن بزرگوار نیز برکت آفرین است. (ابن قولویه، ۲۸۶).

همچنین در احادیث، اموری چون پذیرش ولایت علی ^۷ (کلینی، ۱، ۳۰۰)، اطاعت و رضایت خدا (همان، ۳، ۳۷۷)، صله رحم (همان، ص ۲۲۳)، خوش رفتاری با مردم (همان، ص ۱۸۲)، ذکر نام‌های خداوند (حرعاملی، ۲، ۴۲۵) و ... برکت‌آور شناسانده شده‌اند.

۳. عوامل برکت‌زدایی

آموزه‌های آیات و روایات نشان می‌دهد که اموری چون: تکذیب انبیا (اعراف، ۹۶)؛ روی‌گردانی از یاد خدا (طه: ۱۲۴)؛ ترک نماز (آشتیانی، ۲، ۴۵۰)؛ کفران نعمت‌ها (ابراهیم: ۷)؛ کاشانی، ۵، ۱۲۴)؛ کم‌فروشی (صدوق، بی‌تا، ۲، ۵۸۴)؛ عدم پرداخت زکات (صدوق، ۱۴۰۰، ۱، ۳۸) و خیانت (یزدی و انصاری، ۵۳۸) موجب سلب نعمت می‌شوند.

نتیجه‌گیری

بر اساس سنت‌های الهی، انسان علاوه بر برخورداری از توانایی‌های نهفته خود، و سایر پدیده‌های هستی، می‌تواند از عامل فزونی و برکت نیز بهره‌مند شود. استفاده بهینه از سرمایه‌های مادی و معنوی و بهره‌وری کامل از داده‌ها، در صورتی میسر است که انسان با نیروی معنوی نهفته در نظام هستی هم‌آوا شود. رویکرد به ایمان، پارسایی، استغفار، شکرگزاری و حسن رفتار با دیگران موجب افزایش بهره‌وری و برکت زندگی انسان است و

دروغ انگاشتن انبیای الهی، روی گردانی از عبادت به ویژه نماز، خیانت و ... خیر و برکت را از زندگی انسان سلب می کند. پس انسان با اختیار و انتخاب خود، می تواند با استمداد از آموزه های خداوند و پیشوایان دین، بربرکت سرمایه های مادی و معنوی موجود در نظام هستی بیفزاید.

منابع:

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران، دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۵.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، *خصال*، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲.
۳. _____، *امالی*، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۰.
۴. _____، *علل الشرایع*، قم، داوری، بی تا.
۵. _____، *عیون اخبار الرضا*، تهران، نشر جهان، ۱۳۷۸.
۶. ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت، دارالکتاب العربی، اول، ۱۴۲۲ ق.
۷. ابن قولویه، جعفر بن محمد، *جامع الزیارات*، نجف، مرتضوی، ۱۳۵۶.
۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر، سوم، ۱۴۱۴ ق.
۹. آشتیانی، میرزا احمد، *ظرائف الحکم*، تهران، کتابخانه صدوق، ۱۳۶۲.
۱۰. آلوسی، سید محمود، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالکتب العلمیه، اول، ۱۴۱۵ ق.
۱۱. بیهقی، حسین بن علی، *السنن الکبری*، بیروت، دارالفکر، ۱۳۷۷.
۱۲. پاینده، ابوالقاسم، *نهج الفصاحه*، تهران، دنیای دانش، چهارم، ۱۳۸۲.
۱۳. حرانی، حسن بن علی ابن شعبه، *تحف العقول*، قم، جامعه مدرسین، اول، ۱۴۰۴.
۱۴. حرعاملی، محمد بن حسن، *وسائل الشیعه*: قم، مؤسسه آل البيت، اول، ۱۴۰۹ ق.
۱۵. حلّی، حسن بن سلیمان، *مختصر بصائر الدرجات*، قم، نشر اسلامی، ۱۴۲۱.
۱۶. حویزی، عبد علی بن جمعة العروسی، *نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان، چهارم، ۱۴۱۵ ق.
۱۷. [امام] خمینی، روح الله، *صحیفه نور*، ۱۳۶۷، تهران، دفتر نشر و تنظیم آثار امام خمینی (ره).
۱۸. دیلمی، حسن بن محمد، *ارشاد القلوب*، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲.
۱۹. راغب، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، دارالعلم الدار الشامیه، دمشق، اول، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۲۰. شعیری، محمد بن محمد، *جامع الاخبار*، نجف، مطبعه حیدریه، بی تا.

۲۱. صابری یزدی، علی رضا و انصاری، محمدرضا، **الحکم الزاهره**، قم، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵.
۲۲. طباطبایی، محمدحسین، **تفسیر المیزان**؛ مترجم: موسوی همدانی، سید محمدباقر، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، پنجم، ۱۳۷۴ ش.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران، فراهانی، اول، ۱۳۶۰ ش.
۲۴. _____، **إعلام الوری**، تهران، اسلامیة، ۱۳۹۰.
۲۵. _____، **الاحتجاج علی أهل اللجاج**، مشهد، نشر مرتضی، اول، ۱۴۰۳ ق.
۲۶. طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرین**، تهران، کتاب فروشی مرتضوی، سوم، ۱۳۷۵.
۲۷. طوسی، محمد بن حسن، **تهذیب الاحکام**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.
۲۸. _____، **امالی**، قم، دارالثقافه، ۱۴۱۴.
۲۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، قم، هجرت، دوم، ۱۴۱۰ ق.
۳۰. کاشانی، ملافتح الله، **تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین**، تهران، کتاب فروشی محمد حسن علمی، ۱۳۳۶ ش.
۳۱. کراجکی، محمد بن علی، **کنز الفوائد**، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۰.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۳۳. متقی هندی، علاءالدین، **کنز العمال**، بیروت، مدرسة الرساله، ۱۴۰۱.
۳۴. مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۳۵. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
۳۶. مطهری، مرتضی، **مجموعه آثار**، قم، صدرا، ۱۳۶۴.
۳۷. مقاتل بن سلیمان بلخی، **تفسیر مقاتل بن سلیمان**، بیروت، دار احیاء التراث، اول، ۱۴۲۳ ق.
۳۸. نوری، میرزا حسین، **مستدرک الوسائل**، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸.